

TILSHUNOSLIKDA ATOQLI OTLARNING SHAKLLANISHIGA TA'SIR KO'RSATUVCHI OMILLAR (JOY NOMLARI MISOLDA)

Davronova Bonu Davron qizi

Termiz iqtisodiyoti va servis universiteti

Xorijiy til va adabiyoti (ingliz tili) yo'nalishi magistranti

Email :bonudavronova531@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada atoqli otlarning, xususan joy nomlarining shakllanish jarayoni va unga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillar tahlil qilinadi. Tadqiqotda geografik, tarixiy, ijtimoiy va madaniy omillarning joy nomlari shakllanishidagi roli o'rganilgan. Shuningdek, joy nomlarining lingvistik xususiyatlari va ularning leksik qatlamdagi ahamiyati yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: atoqli otlar, joy nomlari, toponimika, geografik omillar, tarixiy omillar, madaniy omillar, lingvistik tahlil, toponimlarning shakllanishi, ijtimoiy omillar.

Abstract: This article analyzes the formation process of common nouns, especially place names, and the main factors affecting it. The role of geographical, historical, social and cultural factors in the formation of place names was studied in the study. Linguistic features of place names and their significance in the lexical layer are also highlighted.

Keywords: common nouns, place names, toponymy, geographical factors, historical factors, cultural factors, linguistic analysis, formation of toponyms, social factors.

Kirish

Atoqli otlar tilning muhim leksik qatlamlaridan biri bo'lib, ular insonning atrof-muhitni idrok etishi, joy va hodisalarga nom berish jarayonida yuzaga keladi. Xususan, joy nomlari (toponimlar) xalqning tarixiy-madaniy merosi, geografik xususiyatlari va ijtimoiy hayotidan darak beruvchi noyob til hodisasi hisoblanadi. Joy nomlari milliy tilning rivojlanish jarayonini aks ettirib, xalqning madaniyati, tarixiy tajribasi va tabiiy muhit bilan o'zaro aloqasini ifodalaydi. Mazkur maqola atoqli otlarning shakllanishiga ta'sir qiluvchi omillarni, xususan, geografik, tarixiy, ijtimoiy va madaniy jihatlarni tahlil qilishga bag'ishlanadi. Ushbu masala nafaqat lingvistik, balki tarix, etnografiya va madaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan ham muhim hisoblanadi. Tadqiqotda joy nomlarining lingvistik xususiyatlari va ularning shakllanishidagi omillar aniqlanib, toponimiyaning xalq tilidagi o'rni va ahamiyati keng ko'lamda yoritiladi.

ADABIYOTLAR TAXLILI VA METODOLOGIYASI

Toponimika ([lotincha](#) topos — joy, onoma — ism) — jo'g'rofiy nomlarning paydo bo'lishi, rivojlanishi, o'zgarishi va to'g'ri yozilishini o'rganuvchi fan.

Toponimika (joy nomlarini o'rganuvchi fan) ilmiy yo'nalish sifatida 19-asrda shakllana boshlagan. Toponimikani asos soluvchilardan biri sifatida Yoxan Georg fon Xan (Avstriya) qayd etiladi, u toponimika terminologiyasini ilmiy tadqiqotlarida qo'llay boshlagan. Shuningdek, toponimika bo'yicha ilmiy asoslarni Vilgel'm Gumboldt va uning shogirdlari rivojlantirgan, ular joy nomlarining til, madaniyat va tarix bilan bog'liqligini o'rganishga alohida e'tibor qaratganlar.

So‘nggi 40—45-yil ichida T.ning nazariy va amaliy asoslari ishlab chikildi, T. sohasida bir qancha tadqiqotlar maydonga keldi. Bunda rus olimlaridan V. A. Nikonov, A. V. Superanskaya, A. P. Dulzon, E. M. Murzayev, V. N. Toporov, O. N. Trubachev, o‘zbek nomshunoslaridan H. Hasanov, E. Begmatov, T. Nafasov, S. Qorayev, 3. Do‘simov va boshqalarning xizmatlari katta bo‘ldi. O‘zbekiston toponimiyasi 20-asrning 60-yillaridan ilmiy asosda o‘rganila boshlandi: Qashqadaryo, Xorazm, Toshkent, Surxondaryo, Samarqand, Margilon, Qo‘qon, Buxoro, Boysun, Mirzacho‘l, Shahrisabz, Nurota hududlaridagi joy nomlari tadqiq etildi, T.ga oid bir necha lug‘atlar, risola va monografiyalar nashr etildi. H. Hasanovning "Yer tili" (1977), S. Qorayevning "Geografik nomlar ma‘nosi" (1978), 3. Do‘simovning "Xorazm toponimlari" (1985), T. Nafasovning "O‘zbekiston toponimlarining izohli lug‘ati" (1988), N. Oxunovning "Joy nomlari ta‘biri" (1994) va boshqa shular jumlasidandir.

Toponimika (joy nomlarini o‘rganadigan fan) mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida shakllangan. Bu davrda tilshunoslik, geografiya va tarix fanlarining rivojlanishi joy nomlarini ilmiy jihatdan tadqiq qilish ehtiyojini yuzaga keltirdi. Toponimika, asosan, geografik obyektlarning nomlari (toponimlar)ni, ularning kelib chiqishi, ma‘nosi, tarixi va lingvistik xususiyatlarini o‘rganadi. Tadqiqotda joy nomlarining shakllanishiga ta‘sir ko‘rsatuvchi omillarni o‘rganish uchun kompleks yondashuv qo‘llanildi. Asosiy metod sifatida lingvistik kuzatuv va tahlil usuli tanlandi. Maqola uchun asosiy material sifatida turli hududlardan yig‘ilgan joy nomlari (toponimlar) tanlab olindi va ularning etimologik, semantik hamda strukturaviy xususiyatlari tahlil qilindi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tadqiqot jarayonida:

1. Tarixiy-tahliliy metod – joy nomlarining tarixiy kelib chiqishini aniqlash va ularning shakllanishida tarixiy hodisalar ta‘sirini o‘rganish;
2. Geografik analiz – joy nomlarining geografik sharoit va hududiy xususiyatlar bilan bog‘liqligini aniqlash;
3. Madaniy va ijtimoiy omillarni tahlil qilish – xalqning turmush tarzi, urf-odatlar va madaniy qadriyatlarining joy nomlarining shakllanishidagi rolini o‘rganish ishlari olib borildi.

Shuningdek, qiyosiy tahlil usuli yordamida turli mintaqalardagi joy nomlari o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlar aniqlanib, ularning lingvistik xususiyatlari tahlil qilindi. Natijalar umumlashtirilib, joy nomlari shakllanishida turli omillarning o‘zaro aloqasi belgilandi.

Joy nomlari (toponimlar)ning shakllanishi turli omillarga bog‘liq bo‘lib, ular xalqning tarixi, geografik joylashuvi va madaniyati haqida muhim ma‘lumotlarni aks ettiradi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, joy nomlari ko‘p hollarda tabiiy geografik sharoitlar bilan bog‘liq. Masalan, tog‘li hududlarda joy nomlari ko‘pincha relyefga oid tushunchalarni (masalan, "**Chorvoq**" – to‘rt suvning tutashuvi) ifodalaydi, vodiy va cho‘l hududlarida esa suv bilan bog‘liq terminlar (masalan, "**Oqtepa**" – oqib yotgan daryo yoki ko‘l yonidagi balandlik) keng tarqalgan.

Tarixiy omillar ham joy nomlarining shakllanishida muhim rol o‘ynaydi. Masalan, "**Temurqo‘rg‘on**" kabi nomlar o‘sha hududda tarixiy shaxslar yoki muhim voqealar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, etnik omillar ham joy nomlarini shakllantiruvchi asosiy omillar qatoriga kiradi. Masalan, O‘zbekistonda "**Qo‘qon**" va "**Xiva**" kabi joy nomlari u

yerlarda yashagan etnik guruhlar nomiga mos keladi. Madaniy omillar ham joy nomlarining shakllanishida sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ba'zi joy nomlari xalqning e'tiqodi, urf-odatlarini va qadriyatlarini aks ettiradi. Masalan, "**Bibiqiz**" yoki "**Xo'jaobod**" kabi nomlar diniy va madaniy mazmunni ifodalaydi. Shu sababli, joy nomlarini lingvistik, tarixiy va madaniy nuqtai nazardan o'rganish, ularning shakllanishida ishtirok etgan omillarni aniqlash va ularning xalq hayotidagi o'rnini tushunish uchun muhimdir. Ushbu yondashuv nafaqat tilshunoslik, balki milliy tarix va madaniyatni o'rganish nuqtai nazaridan ham katta ahamiyatga ega.

Bundan tashqari Janub gavhari bo'lgan Surxondaryo viloyatidagi joy nomlari mintaqaning tabiiy-geografik sharoiti, tarixiy voqealari va madaniy merosini aks ettiradi. Quyidagi misollar bu hududdagi joy nomlarining shakllanishiga turli omillar qanday ta'sir qilganini ko'rsatadi:

1. Geografik omillar ;

Turli xil geografik ob'yektlarni atovchi nomlarning kategoriyalariga muvofiq ravishda Toponimikaning quyidagi bo'limlari ajratiladi:

gidronimika — suv havzalari: daryo, kanal, soy, ariq, buloq, ko'l kabilarning nomlarini o'rganuvchi soha;

oykonimika — aholi yashash maskanlari va ularning qismlari: qishloq, mahalla, guzar, ko'cha, ovul, qo'rg'on nomlarini o'rganuvchi soha;

oronimika — yer yuzasining relyef shakllari: tof, cho'qqi, qoya, qir, tepa, qiya nomlarini tekshiradigan soha;

urbanonimika — shahar ichidagi har qanday ob'yektlar nomlarini o'rganuvchi soha;

kosmonimika — Yerdan tashqaridagi ob'yektlar (osmon jismlari) nomlarini o'rganuvchi soha va boshqa

Boysun: Ushbu joy nomi "boy" va "sun" (qadimgi turkiy tilda "daryo") so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, hududning suv bilan boy bo'lganligini ifodalaydi. Boysun tog'lari va vodiylari mintaqaning tabiiy xususiyatlarini ifoda etuvchi yirik obyektlardan biridir.

Sherobod: "Sher" (sher) va "obod" (ravnaq topgan, yashashga qulay) so'zlarining birikmasidan hosil bo'lgan. Bu nom hududning sermahsul yerlari va hayvonot dunyosi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

2. Tarixiy omillar.

Toponimiya til tarixi (tarixiy leksikologiya, dialektologiya, etimologiya va boshqalar)ni tadqiq etishda muhim manba hisoblanadi, chunki ba'zi toponimlar (ayniqsa, gidronimlar) arxaizm va dialektizmlarni o'zgartirmasdan barqaror saqlab qoladi, ko'pincha muayyan hududda yashagan xalqlarning substrat tillariga borib taqaladi. Toponimiya xalqlarning tarixiy o'tmishi xususiyatlarini jonlantirishga, ularning joylashish chegaralarini belgilashga, tillarning o'tmishdagi tarqalish hududlarini, madaniy va iqtisodiy markazlar, savdo yo'llarini geografiyasini tavsiflashga yordam beradi.

Termiz: Termizning nomi qadimgi Sug'd tilida "Taramas" (suvdan o'tish joyi) so'zidan kelib chiqqan. Termiz Buyuk Ipak yo'lining muhim nuqtasi bo'lib, tarixiy savdo yo'llarining kesishgan joyi hisoblangan.

Jarqo'rg'on: Bu nom "jar" (chuqur joy) va "qo'rg'on" (himoyalangan joy) so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, hududning qadimgi mudofaa istehkomlari. Va yana bundan tashqari yana ko'plab joy nomlari misol keltrib o'tish mumkin.

Xulosa ; Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, atoqli otlar, xususan, joy nomlari (toponimlar)ning shakllanishi ko'p omilli jarayon bo'lib, geografik, tarixiy, madaniy va ijtimoiy omillar bilan bevosita bog'liqdir. Surxondaryo viloyati misolida o'rganilgan toponimlar hududning tabiiy-geografik sharoiti, tarixiy jarayonlar va xalqning turmush tarzi haqida muhim ma'lumotlarni aks ettiradi. Masalan, "Boysun" va "Sherobod" kabi nomlar hududning tabiiy xususiyatlarini, "Termiz" va "Jarqo'rg'on" esa tarixiy ahamiyatini aks ettiradi. Shuningdek, "Xo'jaipok" va "Denov" kabi joy nomlari xalqning madaniy va iqtisodiy hayotini yoritib beradi. Joy nomlarini o'rganish nafaqat lingvistik, balki tarixiy va madaniy jihatdan ham katta ahamiyatga ega. Ular mintaqaning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish, madaniy merosni qayta tiklash va milliy o'zlikni anglash uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Kelgusida toponimlarni chuqurroq o'rganish orqali til, tarix va geografiyaning o'zaro aloqadorligini yanada kengroq yoritish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдурахмонов, А. Ўзбек топонимикаси асослари. Тошкент: Фан, 1990..
2. Раҳматуллаев, Ш. Ўзбек тилидаги топонимлар. Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
3. Қаюмов, А. Ўзбекистон топонимикаси: тарих ва ҳозирги ҳолат. Тошкент: Фан ва технологиялар, 2005.
4. Karimov, O. Linguistic Features of Uzbek Toponyms. Journal of Central Asian Studies, 2015.
5. Назаров, А. Туркистон топонимлари: этимология ва тарихий таҳлил. Тошкент: Истиклол, 2001.
6. Isaev, S. Historical and Linguistic Aspects of Central Asian Toponyms. Almaty: Kazakh University Press, 1998.
7. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2000-2005.
8. Давлатова, Н. Жой номларининг маданий меросдаги ўрни. Тошкент: Фан, 2012.
9. E.M. Pospelov. Geographical Names: Origins and Meanings. Moscow: Nauka, 1988.
10. Хайдаров, Ф. Ўзбекистон жой номларининг миллий хусусиятлари. Тошкент: Шарқ, 2010.